

Н.Б. Бурдо

КРЕМЕНЕВА ІНДУСТРІЯ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ (за матеріалами колекцій Наукових фондів із розвідок Середньодністровської експедиції 1964—1970 рр.)

Наведено дані стосовно джерел до вивчення кременевої індустрії трипільських племен Середньої Наддністрянщини, отримані Середньодністровською експедицією Інституту археології НАН України.

У наукових фондах Інституту археології НАН України матеріали розвідок Середньодністровської експедиції представлено трьома колекціями — № 624, 564 та 589. До колекцій входять знахідки, виявлені під час обстежень пам'яток різних хронологічних періодів від палеоліту до XV ст., проведених у 1964—1965 рр. (колекції № 564, 589) та 1968—1969 і 1970 рр. (колекція № 624). Начальником Середньодністровської експедиції був С.М. Бібіков, його заступниками у 1968 р. — В.І. Довженок, 1969 р. — В.Г. Збеневич. Розвідувальний загін Середньодністровської експедиції 1970 р. очолював В.Г. Збеневич (Збеневич, Євдокимов 1970). Розвідувальні роботи вздовж берегів Дністра та на його притоках проводилися через необхідність обстеження району середньої течії Дністра, який входив до зони затоплення комплексного Дністровського гідровузла. Будівництво ГЕС створювало загрозу затоплення значної кількості археологічних пам'яток, тому до завдань розвідувальної експедиції входило відкриття нових пам'яток, обстеження відомих місцезнаходжень та відбір «науково-рентабельних об'єктів для подальших археологічних розкопок» (Бібіков 1965). Підвищення рівня Дністра очікувалося на відтинку від с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. (місця зведення греблі ГЕС) до с. Горошова Борщівського р-ну Тернопільської обл. Протягом 1970 р. було додатково обстежено кілька трипільських пам'яток.

У 1964—1965 рр. дослідження Середньодністровської експедиції було зосереджено на ділянці між селищами Студениця та Велика Слобідка (Велика Мукша), переважно на лівому березі Дністра. Було обстежено відомі й виявлено нові пам'ятки, досліджено печери Білої Гори біля с. Студениця. 1968 р. було обстежено обидва береги Дністра від місця майбутньої греблі до устя

р. Смотрич. На маршруті завдовжки близько 140 км, який пролягав Вінницькою, Хмельницькою, Тернопільською та Чернівецькою обл., було виявлено понад 110 археологічних пам'яток (Бібіков, Збеневич, Довженок, Приходнюк 1969). Продовживши розвідувальні роботи, Середньодністровська експедиція у 1969 р. обстежила обидва береги Дністра від устя р. Смотрич до с. Горошова на відстані близько 100 км, а також ділянку нижче греблі до с. Волошкове на правому березі та с. Козлів на лівому. Того року було відкрито 70 пам'яток різних епох (Бібіков, Довженок, Евдокимов, Збеневич, Приходнюк 1969).

Безпрецедентні за масштабами розвідувальні роботи Середньодністровської експедиції виявили десятки нових трипільських поселень (рис. 1). Однак на сьогодні опубліковано повідомлення лише про попередні результати роботи Середньодністровської експедиції (Бібіков, Збеневич 1971; Збеневич 1972), зокрема й щодо трипільської культури, до якої належить майже третина відкритих пам'яток (Бібіков, Збеневич 1972, с. 376). Частина виявлених поселень було досліджено розкопками у 1970—1990 рр. Утім величезний обсяг інформації, здобутої цією розвідкою, досі не введено у науковий обіг. Наше повідомлення присвячено лише одній категорії трипільських матеріалів із фондів колекцій Середньодністровської експедиції — знахідкам, що свідчать про кременеву індустрію трипільських племен Наддністрянщини. Зауважимо, що частина матеріалів походить з нині затоплених поселень трипільської культури, тобто нечисленні артефакти, зібрані у фондах, — все, що від цих пам'яток залишилося.

Мета цього огляду — привернути увагу фахівців до значного обсягу матеріалів, представлених у колекціях наукових фондів, які можуть бути використані для вивчення різних галузей господарства трипільців (див. таблицю).

© Н.Б. БУРДО, 2008

Рис. 1. Мапа пам'яток трипільської культури, виявлених Середньодністровською експедицією: I — поселення трипільської культури, II — поселення-майстерні; пам'ятки: 1—3 — Волошкове; 4 — Липчани; Березівський хутір: 5 — пох. 48, 6 — пох. 39; ГЕС, правий берег: 7 — пох. 15, 12 — пох. 13, 13 — пох. 16; ГЕС, лівий берег: 8 — пох. 12, 9 — пох. 11, 10 — пох. 10, 11 — пох. 9; 14 — Ломачинці—Вишнева, пох. 17, 15 — I і II, пох. 18, 16 — пох. 19; 17, 18 — Бернашівка; 19 — Малий Берег, пох. 24; 20 — Калнос, пох. 26; 21 — Великий Берег, пох. 29; 22 — Галиця, пох. 104; Непоротове: 23 — пох. 22, 24 — пох. 38, 25 — пох. 34; 26 — Михалків, пох. 50; Лоївці: 27 — пох. 44, 28 — пох. 42; 29 — Михалків—Гришівський Яр, пох. 52; Кормань: 30 — пох. 56, 31 — пох. 58, 32 — пох. 4; 33 — пох. 83; 35 — пох. 79; Стара Ушиця: 34 — пох. 54, 36 — пох. 71; Молодове: 37 — пох. 78, 38 — пох. 76; 39 — Шеїн, пох. 75; 40 — Наддністрянка, пох. 80; 41 — Бакота, пох. 85; 42 — Теремці, пох. 88; 43 — Студениця; 44 — Біла Гора (Студениця); 45 — Нагоряни, пох. 103; 46 — Велика Слобідка, пох. 102; 47 — Велика Слобідка—Дубина, пох. 109; Вороновиця: 48 — пох. 7, 49 — пох. 125; 50 — Сокіл—Шовб, пох. 132; 51 — Сокіл-Плантація, пох. 130; 52 — Слобідка Малиновецька, пох. 152; 53 — Бернове—Малинки, пох. 144; 54 — Малинівці, пох. 150; 55 — Оселівка, пох. 142; 56 — Дарабани—Замчисько; 57 — Дарабани—Вал, пох. 139; 58 — Бабшин, пох. 157; Ісаківці: 59 — пох. 165, 60 — пох. 162; 61 — Атаки; 62 — Бакота, пох. 3; 63 — Стара Ушиця, пох. 1

Загалом у колекціях Середньодністровської експедиції номенклатура знахідок, що свідчать про кременеву індустрію трипільської культури, можна подати як відходи первинної та вторинної обробки кременю, заготовки, напівфабрикати та готові вироби, зокрема сокири (рис. 2, 1—9), долота, серпи, ножі, свердла, скребачки, вістря стріл (рис. 2, 16) та дротики. Привертають увагу пункти, де зосереджено багато знахідок, що вказують на первинну обробку кременю, а можливо, і його видобуток, а також на наявність поселень-майстерень.

Насамперед це стосується Білої Гори (рис. 1, 44) поблизу колишнього с. Студениця, затопленого водами Дністра. Біла Гора розташована між сучасними селами Рогізна та Калачківці. У наукових фондах зберігаються матеріали досліджень С.М. Бібікова, який 1964—1965 рр. обстежив місце видобутку та переробки кременю з виробничою метою у печерах Білої Гори. До затоплення заплави Дністра під час будівництва Дністровського гідровузла Біла Гора у місці впадіння р. Студениця в Дністер височіла над рівнем річки на 140 м. На південному схилі гори, що складається з осадових порід, крем'яноплитняк залягає у верхній товщі відкладень.

Печери у східній частині гори легкодоступні з боку плато. На ділянці завдовжки до 240 м

Середньодністровською експедицією було виявлено 8 печер. Середня площа печер 50—60 м² (в одному випадку — близько 115 м²), висота — 0,7—0,8 м (під навісами 7 та 8 висота печер сягала 2 м). Форма виробки — штольнева, з внутрішніми штреками і бічними проходами, що з'єднують між собою місця видобутку. Застосовано ступінчастий спосіб добування плиток кременю. Місцями залишено останці для підтримки стелі. На думку С.М. Бібікова, на Білій Горі можна було видобувати брили кременю масою 30—40 кг і більше. Дослідження С.М. Бібікова штолень Білої Гори враховано в праці Н.М. Гуриної, присвяченій вивченню проблеми видобутку кременю на теренах СРСР (Гурина 1976, с. 102—103).

На плато виявлено місця первинної обробки кременю (знахідки представлено у фондівих колекціях № 564 та 589). Безпосередньо поблизу печер видобутим брилам надавали форми нуклеусів та інших заготовок. Найчастіше тут трапляються заготовки для клиноподібних сокир. За підрахунками С.М. Бібікова, у печерах Білої Гори було видобуто та оброблено кілька сотень кубічних метрів кременю. На плато та схилах гори знайдено фрагменти кераміки трипільської культури. Матеріали двох трипільських пам'яток етапу В II, ви-

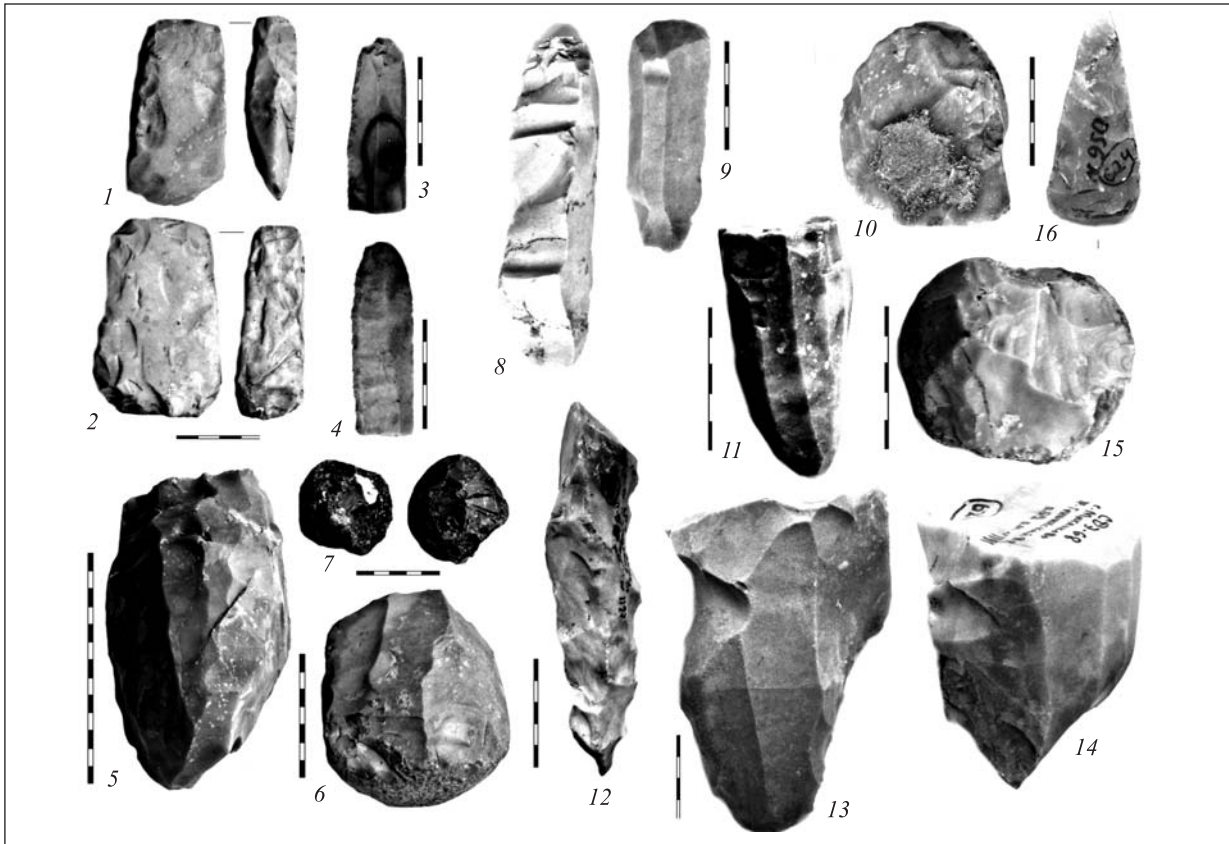

Рис. 2. Кременева індустрія: 1–7 — Ломачинці—Вишнева ІІ; 8–15 — Михалків—Гришівський Яр; 16 — Непоротове

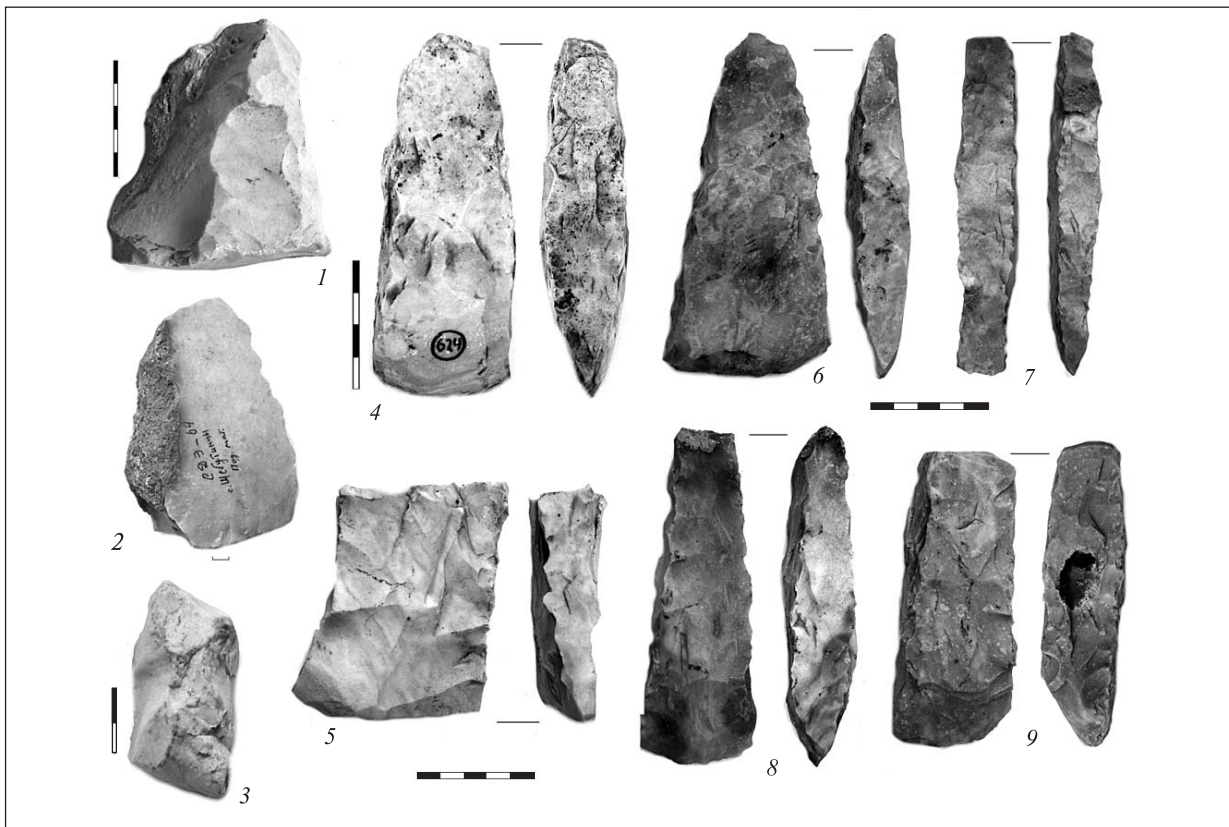

Рис. 3. Кременева індустрія: 1–3 — Шебутинці; 4–5 — Кормань; 6–9 — Галиця

Таблиця. Матеріали, отримані Середньо-дністровською експедицією 1964—1970 рр.

Місцезнаходження	Етап Трипілля	Кількість одиниць
Вінницька обл., ГЕС, лівий берег, пох. 9	С I	9
пох. 10	В I	15
пох. 11	В I—В II	5
правий берег, пох. 15	В I—В II	48
Вінницька обл., Муровано-куриловецький р-н, Березівські Хутори	Шари В I—В II та С I	22
Вінницька обл., Могилів-Подільський р-н		
Бернашівка	А	132
Липчани	С I	8
Тернопільська обл., Мельниця-Подільський р-н	С I	4
Устя—Ставки		
Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,		
Бакота, пох. 3	В II—С I	8
Голосків	В I—В II	48
Ісаківці, пох. 162	А	49
Бакота, пох. 84	В II	20
Теремці, пох. 88	С I	2
Велика Слобідка (Велика Мукша, 1964 р.)	С I	1
Біла Гора, 1964 р.	В II	26
Студениця — Ганусиське, 1964 р.	В II	5
Хмельницька обл., Новоушицький р-н		
Шебутинці, 1964 р.	С II	7
Лоївці, пох. 42	В II	44
пох. 44	С I	1
пох. 64	А	5
Калюс	В I—В II	5
Стара Ушиця, пох. 1	С I	1
Чернівецька обл., Хотинський р-н, Дарабани—Замчисько	В I—С I	17
Чернівецька обл., Сокирянський р-н,	С I—С II	8
Волошкове, пох. 114		
Галиця, пох. 104	В I—В II	18
Михалкове, пох. 50	В I—В II	7
Михалкове — Гришинський Яр, пох. 52	В I	49
Непоротове	А, В II, С I	29
Ломачинці, пох. 17	С I	7
Ломачинці—Вишнева I, II, пох. 18, 19	В II	20
Корман-Лужок, пох. 57	С I	7
Корман, пох. 58	В I—В II А	7 12

Продовження табл.

Місцезнаходження	Етап Трипілля	Кількість одиниць
Чернівецька обл., Кельменецький р-н, Комаров, пох. 83	В I—В II	2
Атаки	?	2
Вороновиця, пох. 7	А	27
Загальна кількість одиниць кременю		670

явлених Середньодністровською експедицією поблизу Білої Гори — Студениця—Ганусиське та Студениця—Рогозянка, зберігаються у колекції № 564 (Биби́ков 1964—1965). Пізніше, 1980 р., у районі Білої Гори Дністровською (Трипільською) експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом М.М. Шмаглія було досліджено поселення етапу В II трипільської культури (Відейко 2004, с. 47—48).

Особливу увагу привертає відкрите 1968 р. Середньодністровською експедицією поселення Трипілля В I поблизу с. Михалків в урочищі Гришинський Яр (рис. 1, 29). Тут виявлено близько 10 розораних площ, на чотирьох з яких, розташованих над струмком, були зосереджені кременеві знахідки, зокрема нуклеуси, відбійники, пластини, відщепи та знаряддя (рис. 2, 8—15). Це найдавніша з відомих у Трипільлі кременеобробних майстерень на поселеннях трипільської культури, поширених на етапі В II.

Серед матеріалів колекцій із розвідок Середньодністровської експедиції є знахідки, що вказують на місця видобутку кременевої сировини та кременеобробні майстерні на лівому й правому берегах Дністра. Біля с. Ломачинці, де виявлено кілька трипільських поселень періоду В II—С I, знайдено спрацьовані нуклеуси великих розмірів. Імовірно, відбиті шматки кременю та заготовки транспортували до розташованих поблизу с. Ломачинці поселень з місця видобутку кременю, відкритого 1948 р. Трипільською (Дністровською) експедицією під керівництвом Т.С. Пассек (Пассек 1961, с. 142). В ур. Щовб біля с. Ожеве (Сокирянський р-н Чернівецької обл.) та ур. Плита поблизу с. Ломачинці виявлено майстерню з обробки кременю етапу Трипілля С I (Бурдо 2004, с. 381). Майстерня розташована на вузькому високому мисі плато, обмеженому двома глибокими ярами. Площу 200 × 170 м було вкрито великими брилами кременю, уламками, сколами, відщепами, пластинами, зіпсованими заготовками для різних знарядь (Черньш 1967, с. 60—67).

У районі середнього Дністра, де працювала Середньодністровська експедиція, іншу виробку, ймовірно, трипільського часу, було виявлено

В.Ф. Петрунем біля с. Слобідка-Малиновецька у Хмельницькій обл., неподалік поселення трипільської культури (№ 52), відкритого 1969 р. (Бибиков, Довженок, Евдокимов, Збенович, Приходнюк 1969). В.Ф. Петрунь простежив на перегині схилу борта долини видовжену виїмку 10 × 1 м, доведену до крейдоподібних вапняків, де видобували кременисту сировину так званого малиновецького типу (Петрунь 1998, с. 39—40).

Матеріали колекцій Середньодністровської експедиції засвідчують, що первинну обробку кременевої сировини здійснювали безпосередньо біля місць видобутку, а також на поселеннях. Об'єкти обох типів поширені в Середньому Подністров'ї — районі, багатому на поклади високоякісного кременю-плитняку. Як рештки майстерень інтерпретуються скупчення крем'яних відходів виробництва, знярядь для обробки кременю (відбійників, віджимників, ретушерів, нуклеусів) та заготовок з каменю і кременю, напівфабрикатів, окремих готових знярядь. Майстерні та робочі ділянки з обробки каменю зафіксовано поруч із будинками, іноді в житлах (Бурдо 2004, с. 317).

У фондових колекціях представлено заготовки знярядь на різних стадіях обробки — від попередньо грубо обтесаних шматків кременю до сокир, підготовлених до шліфування, численні знахідки відщепів і пластин, а також скребки, вкладиші, серпи, проколки, дротики та інші зняряддя.

У районі, обстеженому Середньодністровською експедицією, місця переробки кременю, датовані періодом існування трипільської культури, відомі на лівобережжі середнього Дністра біля селищ Теремці та Бакота і далі — на ділянці до Старої Ушиці, біля с. Шустівці тощо. Зафіксовано трипільські кременеобробні майстерні на пам'ятках Кринички-1, Ожеве, Жванець-Щовб,

Волошкове, Незвисько. Імовірно, на середньому Дністрі сліди поселень-майстерень, подібних до Бодак у Верхньому Подністров'ї, досліджених Н.М. Скакун (Скакун 2004, с. 318), виявлено Середньодністровською експедицією у пунктах Кормань (рис. 3, 4—5), Студениця, Шебутинці (рис. 3, 1—3), Ломачинці (див. рис. 2, 1—7), Галиця (рис. 3, 6—9), ГЕС, Михалків — Гришинський Яр (див. рис. 1).

На думку дослідників, наявність спеціалізованих майстерень біля місць видобутку кременю та його транспортування у вигляді заготовок у віддалені райони споживання свідчить про наявність складної організації кременевидобувного виробництва та оформлення його в одну з галузей первісного ремесла. Аналіз дністровських матеріалів засвідчує спеціалізацію кременеобробного ремесла у виготовленні певних типів знярядь та напівфабрикатів, пов'язану насамперед із особливостями сировинної бази.

На Подністров'ї виробляли переважно масивні зняряддя для обробки дерева — сокири, колуни, тесла, долота. Дністровські трипільські поселення разом із трипільцями з Волині стали основними експортерами виробів із кременю, їх продукція поширювалася далеко за межі трипільської культури. Про обсяги такого обміну свідчать результати досліджень археологів на території Словаччини. У середині V тис. до н. е. близько 50 % кременю на поселеннях енеолітичних культур тут становив імпорт із Дністра. Спостережено розподіл праці та спеціалізацію у кременеобробці між окремими районами поширення трипільської культури, що сприяло інтенсифікації міжплеменного обміну виробами та сировиною, налагодженню досить далеких шляхів транспортування кременю, видобутого трипільцями на середньому Дністрі (Відейко 2004, с. 270).

Бибиков С.Н. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции Института археологии АН УССР за 1964—1965 гг. // НА № 1964—65/9.

Бибиков С.Н. Древние кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска: Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР. — Баку, 1965. — С. 56—58.

Бибиков С.Н. Древние кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска: Тез. доп. Подільської істор.-краєзн. конф. — Хмельницький, 1965. — С. 62—64.

Бибиков С.Н. Древние кремневые выработки в Среднем Поднепровье // Sbornik Narodoveho Muzea v Praze. — 1966. — 20, № 1/2. — С. 3—6.

Бибиков С.Н., Збенович В.Г., Довженок В.И., Приходнюк О.М. Отчет о работе разведочной Среднеднепровской экспедиции в 1968 г. // НА № 1968/1.

Бибиков С.Н., Довженок В.И., Евдокимов Г.Л., Збенович В.Г., Приходнюк О.М. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции в 1969 г. // НА № 1969/15.

Бибиков С.Н., Збенович В.Г. Археологические разведки в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС // Археологические исследования на Украине в 1968 г. — К., 1971. — В. II. — С. 73—77.

Бибиков С.М., Евдокимов Г.Л., Збенович В.Г. Розвідки на Середньому Дністрі в 1969 р. // Археологічні дослідження в Україні в 1969 р. — К., 1971. — В. IV. — С. 368—369.

- Бурдо Н.Б.* Майстерні кременеобробні // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 316—317.
- Бурдо Н.Б.* Ожеве // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004а. — Т. 2. — С. 381.
- Відейко М.Ю.* Видобуток та обробка кременю // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 261—271.
- Відейко М.Ю.* Біла Гора // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 47—48.
- Гурина Н.Н.* Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР. — Л., 1976.
- Свдодимов Г.Л., Збенович В.Г.* Ранньотрипільське поселення поблизу с. Бернашівка на Вінниччині // Археологія. — К., 1973. — Вип. 10. — С. 61—65.
- Збенович В.Г., Евдокимов Г.Л.* Отчет о работе разведочного отряда Среднеднестровской экспедиции в 1970 г. // НА № 1970/42.
- Збенович В.Г.* Нові трипільські пам'ятки Середнього Подністров'я // Матеріали 12 конф. ІА АН УРСР. — К., 1972. — С. 104—105.
- Пассек Т.С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1961. — № 84.
- Петрунь В.Ф.* Малиновецька, гринчуківська та незвиська кремениста сировина в енеолітичній техніці Придністров'я: Міжнарод. археол. конф. «Трипільське поселення Кошилівці — Обоз». Наук. матеріали. — Заліщики, 1998. — С. 39—40.
- Скаун Н.М.* Майстерня-поселення з Бодак // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 318—319.
- Черныш Е.К.* Трипольские мастерские по обработке кремня // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — М., 1967. — Вып. 111. — С. 60—66.

Одержано 16.04.2008

Н.Б. Бурдо

**КРЕМНЕВАЯ ИНДУСТРИЯ ПАМЯТНИКОВ ТРИПОЛЬСКОЙ
КУЛЬТУРЫ НА СРЕДНЕМ ДНЕСТРЕ (по материалам коллекций
Научных фондов из разведок Среднеднестровской экспедиции 1964—1970 гг.)**

Материалы разведок на среднем Днестре, проведенных Среднеднестровской экспедицией во главе с С.Н. Бибиковым, представлены в Научных фондах ИА НАН Украины тремя коллекциями — № 624, 564, 589. На маршруте вдоль течения Днестра, прошедшем по Винницкой, Хмельницкой, Тернопольской и Черновицкой областям, Среднеднестровской экспедицией было выявлено более 200 неизвестных ранее археологических памятников, треть из них — трипольской культуры. Особое внимание привлекают материалы, связанные с кремневой индустрией трипольских племен. В статье приведена их общая характеристика с целью привлечения внимания специалистов к этой малоизвестной и неизученной категории источников.

N.B. Burdo

**FLINT INDUSTRY ON TRYPILLYA SITES IN THE MIDDLE
DNISTER RIVER REGION (on the materials of Scientific Funds
from the 1964—1970 prospecting of the Middle Dnister Expedition)**

The materials of prospecting in the Middle Dnister, provided by the Middle Dnister Expedition headed by S.N. Bibikov, are represented in the Scientific Funds IA NASU by three collections № 624, 564, 589. On the route long the Dnister River on the territory of the Vinnytsya, Khmelnytskyi, Ternopil, and Chernivtsi Oblasts the Middle Dnister Expedition identified more than 200 archaeological monuments not known before, one third of which were referred to Trypillya culture. The materials related to the flint industry of Trypillian tribes are of a special interest. The article presents their general characteristics in order to attract the scholars' attention to this little known and not studied category of sources.